

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2025.16.22-33>

УДК: 327.2

© Наталія Нечаєва-Юрійчук¹

ДИСКРЕДИТАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РУЙНУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ: РОСІЙСЬКІ ПРАКТИКИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ

Матеріали статті віддзеркалюють основні положення доповіді авторки на Міжнародній конференції 11 квітня 2025 року і присвячені аналізу дискредитації як ключового інструменту гібридної війни в умовах світ-системних трансформацій ХХІ сторіч. Автор підкреслює, що в умовах активних військових конфліктів зростає роль національних держав, у той час, як роль міжнародних організацій, на кшталт ООН падає.

22

Особлива увага звернена на російську дискредитаційну політику щодо України, зокрема її практики початку 1990-х років, коли розгорнута Росією теза про «український фашизм» призвела до спотворення уявлення світового співтовариства про Україну, поширення настроїв недовіри та посиленого політичного тиску на нашу державу для відмови від ядерної зброї.

Авторка підкреслює, що системний аналіз медіапростору та російської політичної активності є ключовим для розуміння істинних цілей Кремля та формування ефективно протидії його інформаційно-психологічному впливу не лише в Україні, але й в інших регіонах світу.

Ключові слова: гібридна війна, дискредитація, дезінформація, медіа, дезінформаційні наративи, проксі-активність, безпека.

¹ Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, E-mail: n.nechayeva-yuriyichuk@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-5882-7121>.

Defamation as a Tool for Destroying Statehood: Russian Practices of Hybrid War against Ukraine

The materials of the article reflect the main provisions of the author's report at the International Conference on April 11, 2025 and devoted to the analysis of the role of defamation as a key tool of hybrid warfare in the context of 21st-century world-system transformations. The author emphasizes that in conditions of active military conflict, the role of nation-states increases while the role of international organizations, such as the UN, decreases.

Particular attention is paid to the Russian discrediting policy towards Ukraine, in particular its practices of the early 1990s, when the thesis of "Ukrainian fascism" developed by Russia led to a distortion of the world community's perception of Ukraine, the spread of distrust and increased political pressure on our state to abandon nuclear weapons.

The author emphasizes that a systematic analysis of the media space and Russian political activity is crucial to understanding the Kremlin's true goals and developing an effective countermeasure to its informational and psychological influence, not only in Ukraine but also in other regions of the world.

Keywords: hybrid war, defamation, disinformation, media, disinformation narratives, proxy activity, security.

Актуальність теми. Розгортання активних воєнних дій на Близькому Сході одночасно із триваючою конвенційною війною у центрі Європи засвідчує парадигмальні зміни у системі міжнародних відносин. У середині третьої декади XXI сторіччя посилюється роль національних держав як окремих геополітичних акторів у формуванні міжнародного порядку денного. Натомість роль глобальних організацій, насамперед ООН, у превенції чи вирішенні міждержавних конфліктів падає. ООН, на думку авторки, перетворюється на сцену, де відбувається велика геополітична вистава, однак реальна політика здійснюється за її межами, одним із основних інструментів якої є війна у гібридному форматі, де інформаційно-психологічна складова відіграє суттєву, а у ряді випадків – ключову роль. Серед інструментарію гібридної війни – дискредитація, що активно застосовується путінським режимом в Україні, на Близькому Сході, державах ЄС та інших регіонах світу.

Що стосується України, тут Росія використовує дискредитацію для підризу внутрішньої єдності, зниження підтримки нашої держави з

боку міжнародних партнерів. Дискредитаційні практики, використовувані Кремлем на сучасному етапі, мають давні історичні корені й були апробовані ще у часи Московського царства, Російської імперії та СРСР. Нинішня російська влада хоч і паразитує на історичному минулому, її сучасні дезінформаційні наративи спрямовані на конкретні цільові аудиторії з метою знищення Української державності та встановлення російського домінування на міжнародній арені.

Зростання проксіактивності Москви спостерігаємо від 2014 року, початку гібридної війни Росії проти України. На Близькому Сході Росія вперто намагається залишатися активним гравцем. Тут використовуються ті самі принципи гібридної війни, що і в Україні, включно із дискредитацією. Російська підтримка авторитарних режимів, як от Асада у Сирії, чи нинішнього теократичного режиму Алі Хаменеї в Ірані не є виключно військово-політичною. Вона включає й інформаційну, у т.ч., через дискредитацію демократичних рухів та опозиції як «терористів» чи «агентів Заходу». Подібні кроки Росія здійснює й у інших державах: у країнах Європейського Союзу російські дискредитаційні практики так само спрямовані на суспільний розкол та формування недовіри до влади та демократії як цінності.

Холістичний погляд на глобальні процеси дозволяє сформувати цілісну картину динаміки суспільно-політичних змін у різних макрорегіонах загалом та державах зокрема в контексті виявлення російського проксі та формування ефективної протидії йому. Український досвід війни з Росією є надзвичайно цінним. Українці як нація не лише змогли самозберегтися в умовах нерівного протистояння з російським імперіалізмом упродовж століть, але й відновили власну державу у 1991 році й успішно зупинили широкомасштабний наступ російського агресора у 2022, після восьми років інтенсивної гібридної війни.

Науково-дослідницьке поле проблеми. Гібридна війна як наукова проблема є предметом наукових пошуків як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Вперше даний термін був використаний американським генералом Джеймсом Меттісом на Оборонному Форумі у 2005 році (Дроздук 2022). Того ж року Дж.Меттіс спільно з Френком Гоффманом (Frank Hoffman), військовим аналітиком, колишнім офіцером Корпусу морської піхоти (США) презентували концепт «гібридної війни». Автори концепції запропонували розуміння гібридної війни як «війни чотирьох блоків», де вони доповнили кон-

цепцію «війни трьох блоків» генерала Чарльза Крулака четвертим. Отож: гібридна війна, за визначенням Дж.Меттіса та Фр.Гоффмана є фактично чотирирівневою війною, яка включає: бойові дії (Fighting), гуманітарна допомога (Humanitarian Supplies), розведення ворогуючих сторін (Keeping Warring Factions Apart) та психологічні або інформаційні операції (Psychological or Informational Operation (Mattis J. 2005).

У 2009 році Френк Гоффман опублікував працю «Конфлікти у XXI столітті: піднесення гібридних війн» («Conflict in 21st century: The Rise of Hybrid Wars»), де наголосив, що піднесення гібридних воєн не означає завершення доби традиційних чи конвенційних, однак воно ускладнює оборонне планування у 21 сторіччі, з чим складно не погодитися, маючи досвід триваючої російсько-української війни. Гоффман наголошує, що гібридна війна може здійснюватися обома воюючими державами та різноманітними недержавними акторами. За його визначенням, «гібридні війни включають низку різних способів ведення війни, у т.ч., звичайні засоби, нерегулярну тактику та формування, терористичні акти, зокрема, невибіркове насильство та примус, а також кримінальні збурення (disorder)» (Hoffman G. 2007). Гібридна війна становить велику загрозу безпеці США, наголошує Гоффман. А відтак, на наше глибоке переконання, й усім іншим державам світу.

Думка про те, що гібридна війна стане критичною загрозою для США та їхніх союзників у XXI сторіччі, знайшла своє продовження у роботі американських науковців Вільямсона Мюррея (Williamson Murray) та Петера Мансура (Peter R.Mansoor). Вони запропонували аналіз ключових історичних подій військово-політичного характеру крізь призму концепту «гібридної війни», починаючи від Римських часів та завоювання германців й завершуючи В'єтнамською війною. Підсумовуючи своє дослідження, В.Мюррей та П.Мансур визначили головний стратегічний урок історії: «не ведіть гібридну війну, якщо на кону не стоять найфундаментальніші інтереси держави», оскільки глибинні суперечності між звичайною та гібридною війною* полягають у підході до взаємодії з населенням. У першому випадку мова йде про знищення, у той час як у другому – про завоювання довіри.

* У тексті – контрповстанська війна, що може вважатися однією із форм гібридної.

Відповідно, у пошуку шляхів протистояння гібридним загрозам звернення до історії, на думку науковців, є хорошим початком (Murray W. 2012).

Реалії російсько-української війни спонукають українських дослідників фокусуватися на дослідженнях її форматів, у т.ч., гібридного. Серед них Євген Магда (Магда 2017), Галина Яворська (Яворська 2016), Олексій Буряченко (Буряченко 2024) та інші. Водночас явище дискредитації розглядається переважно в контексті дослідження медіа та комунікацій й загалом російського політичного дискурсу у сучасному медійному просторі (Цоклан 2022).

Окремих публікацій щодо дискредитації як інструменту гібридної війни не знаходимо, однак у дослідженнях як українських, так і зарубіжних учених дане явище розкривається крізь призму соціального та політичного вимірів.

26 — Велика увага дослідників звернена на проблему дезінформації у практичній та теоретичній площині. Спроба теоретичного аналізу дезінформації зроблена у праці американського дослідника Дона Фалліса (Fallis 2009). Серед останніх досліджень, присвячених даній темі, звертаємо увагу на колективні монографії: «Дезінформація, місінформація та демократія: правові аспекти у компаративному контексті», у якій розкриваються як теоретичні аспекти проблеми, так і конкретні кейси, у т.ч. крізь призму регулювання та протидії поширенню дезінформації (Disinformation, Misinformation and Democracy. Legal Approaches in Comparative Context 2025) та «Управління дезінформацією у спільних ресурсах повсякденних знань», де основна увага сфокусована на проблемі збалансування права на свободу думку та з діджитал активністю крізь призму аналізу викликів в управлінні цим глобальним феноменом в контексті національних політики та регулювань (Governing Misinformation in Everyday Knowledge Commons 2025).

У світлі динаміки розвитку воєнно-політичної ситуації у глобальних вимірах дана тема залишатиметься у фокусі як наукових, так і прикладних досліджень, серед яких окрема увага, на нашу думку, звертатиметься й на дискредитацію як один із важливих інструментів гібридного впливу.

Виклад основного матеріалу. До 2014 року в українському суспільному дискурсі побутувала думка про те, що Україні вдалося ви-йти з-під управління Москви «мирно», власне, без воєнних дій та

ескалації. У порівнянні з Республікою Молдова, Вірменією й Азербайджаном, Грузією на межі 1980-х – 1990-х років ситуація в Україні дійсно виглядала дуже спокійно. Однак де факто Росія продовжувала активно втручатися у внутрішні справи України, використовуючи при цьому метод рефлексивного управління й інші інструменти гібридної війни.

Після 1991 року політика Москви щодо України стала логічним продовженням радянської політики дискредитації України й усього українського на міжнародній арені з метою 1) ізоляції України й 2) збереження України у сфері російського впливу. Дані позиції можна розглядати й у зворотному порядку: вони є взаємопов'язаними елементами російської політики щодо України. Для цього були використані як традиційні інформаційно-психологічні засоби, так і військово-політичні. Гібридність характеру впливу Росії на Україну на початку незалежності яскраво простежується на прикладі кримської кризи 1992-1994 років. Тоді було використано увесь можливий інструментарій для перешкоджання встановленню контролю над Чорноморським флотом українською владою: від війни указів до військових заходів та спроби російської сторони розіграти сепаратистський сценарій в Криму з наступним його виходом зі складу України. Незважаючи на всі спроби РФ розгойдати ситуацію в Криму, він залишився частиною незалежної України. Поширювані Росією дезінформаційні наративи про «подарований Хрущовим Крим» й досі залишаються частиною інформаційної війни Москви проти України.

Дискредитація України як нового суб'єкта міжнародних відносин стала, на думку авторки, домінантною стратегією російської політики на всіх рівнях: від внутрішнього російського й українського до міжнародного. Попри різницю у формах та змістах російських дезінформаційних наративів, їхня суть залишалася незмінною – підірвати віру в саму можливість існування Української держави, скомпрометувати довіру до України та її керівництва, досягти її міжнародної ізоляції й таким чином утримати Україну у своїх «міцних обіймах». Російські наративи про Україну – міфотворчість, спрямована на формування негативних стереотипів про нашу державу, тим самим «спрощуючи» для окремої людини процес «розуміння» України. Російський політичний дискурс щодо України носить наративний характер. Наративне знання «не вимагає легітимації, не потребує аргументів», «його

фундаментом є звичай, авторитети, забобони, упередження, стереотипи, або ідеологія» (Давліканова О. 2022).

Дискредитаційні наративи, так само, як і будь-які інші, вирізняються легкістю подачі й абсолютно чітким розумінням, хто на стороні добра, суб'єктивізмом, маніпулятивною вибірковістю поданої інформації, частим повторенням та архетипічним символізмом. Вони вибудовуються на неправдивій інформації й носять дезінформаційний характер. Окрім вищесказаного, їхньою метою є дезорієнтація й сумнів щодо України та її права бути суб'єктом геополітики у міжнародно визнаних кордонах 1991 року.

Серед російських дискредитаційних наративів, що спричинили відчутні наслідки для нашої держави, – наратив про «український фашизм». Його субнаративами є:

- «Україна – фашистська держава»;
- «Україною керують фашисти»;
- «Нацистська Україна – загроза для Росії»;
- «Українська армія – це сучасні нацисти» та ін. (Головний міф

28

— російської пропаганди. 2025).

На початку 1990-х років поширювана Кремлем теза про український націоналізм як синонім нацизму суттєво вплинула на ставлення міжнародного співтовариства до України та безпекові перспективи нашої держави. Світове співтовариство не було готовим до розпаду СРСР, що підтверджується сумнозвісним візитом Дж.Буша-старшого до Києва у серпні 1991 року. Під час цього візиту президент США виголосив промову, що увійшла в аналі історії як «котлета по київськи» (Зінченко 2024). Тож проголошення незалежності України, підтверджене на всенародному референдумі 1 грудня 1991 року, було сприйнято неоднозначно. З одного боку, це означало остаточний крах радянської імперії, з іншого – геополітичну невизначеність, адже Україна володіла ядерною зброєю, що не могло не турбувати. Особливо, якщо взяти до уваги територію нової незалежної держави та відсутність у її керівництва чіткого розуміння зовнішньополітичних пріоритетів, не кажучи вже про внутрішні. Вважаємо, що цей страх й був артикульований Бушем-старшим 1 серпня 1991 року у Києві, коли він наголосив, що «американці не будуть підтримувати тих, хто прагне до незалежності для того, щоб змінити тиранію, нав'язувану здалеку, місцевим деспотизмом. Вони не будуть допомагати тим, хто заохочує самогубний націоналізм, який породжується

на міжнаціональній ненависті». (Chicken Kyiv speech: повний текст промови Джорджа Буша-старшого. 2018). Тим самим США продемонстрували своє прагнення зберегти status quo у Європі, де Україна залишалася у сфері впливу РФ; прагнення, яке, до речі, певною мірою спостерігаємо й сьогодні, в контексті «переговорної» політики нинішнього американського президента Д.Трампа.

Ядерний статус нашої держави викликав велике занепокоєння не лише у США, але загалом у західних демократій. Відсутність знань про Україну, її історію, культуру, звичаї серед міжнародного співтовариства дозволила Москві спекулювати цим й нав'язати світові свою – радянську, версію історії ХХ сторіччя, де українці поставали агресивними «буржуазними націоналістами», що потенційно загрожують системі колективної безпеки.

У травні 1992 року в американській New York Times вийшла стаття, в якій підкреслювалося: «якщо адміністрація Буша негайно не вчинить тиск, Україна може стати третьою за потужністю ядерною державою у світі...». І далі: «Вашингтону, можливо, доведеться відмовитися від політичної та економічної підтримки [України], якщо збереження Україною ядерної зброї стане загрозою регіональній безпеці» (Давліканова О. 2022).

Риторика, що розгорнулася західним медійним простором, ґрунтувалася на радянському пропагандистському міфі про український «буржуазний націоналізм» та «колаборацію» українських націоналістів з нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни. Російська пропагандистська машина не лише ототожнила такі категорії, як «націоналіст», «бандерівець», «нацист», «фашист», «українець», але й змогла нав'язати світові свій погляд на Україну як на нестабільного й непевного гравця, якого необхідно позбавити ядерної зброї, інакше вона становитиме загрозу колективній безпеці. Фактично Москва здійснила підміну понять, публічно перекладаючи свої агресивні наміри та цілі на Київ, й тим самим формуючи негативне ставлення до України як потенційного члена клубу ядерних держав. Росії вдалося прив'язати наратив про «український націоналізм» до «ядерної небезпеки» (Давліканова О. 2022), тим самим поставивши Україну перед загрозою міжнародної ізоляції.

Україна вимушена була підписати Будапештський меморандум 5 грудня 1994 року (Меморандум про гарантії безпеки. 1994). Відмова від ядерної зброї повинна була бути компенсована гарантіями

безпеки з боку США, Росії та Великобританії. Їхня декларація про наміри так і не трансформувалася у повноцінну міжнародну угоду, що дозволило Росії здійснити напад на Україну спершу у гібридному форматі у 2014 році, а 24 лютого 2022 року – у форматі конвенційної війни. Таким чином, дискредитаційна кампанія Кремля щодо України на початку 1990-х років, заснована на радянських підходах та стереотипах й відсутності знань про Україну, призвела до практичних політичних наслідків – відмови України від ядерної зброї. Через декілька років після підписання Будапештського меморандуму Хав'єр Солана, генеральний секретар НАТО наголосить на важливості відмови України від ядерної зброї як такої, що сприяла «зміцненню безпеки та стабільності в Європі» (Давліканова О. 2022). Однак чи дійсно це так? Реалії повномасштабної російсько-української війни стверджують інакше.

30 — У наступні роки спостерігаємо ревіталізацію даного наративу у часи загострення відносин між Україною та Росією, зокрема під час Помаранчевої революції та перемоги проєвропейських сил на виборах президента 2004 року. З 2014 року цей наратив став провідним у системі російської пропаганди. В умовах широкомасштабного вторгнення даний наратив набуває нового змісту. 24 лютого 2022 року російська сторона спробувала вчергове дискредитувати Україну звинуваченнями у нацизмі, тим самим виправдовуючи свою збройну агресію. Заява Путіна про необхідність «денацифікації» київського «фашистського режиму» повинна була пробудити у європейців почуття єдності з Росією як «борцем» проти «абсолютного зла» (Лозовий В. 2022) оскільки апелювала до досвіду Другої світової війни з усіма її катастрофічними наслідками для Європи. Розраховуючи на повторення практики міжнародної ізоляції своїх противників, як це було на початку 1990-х років, та геополітичну вседозволеність, підтверджену війною у Грузії 2008 року й хоч і дещо обмежену санкційно у 2014-му, однак не критично, Росія не врахувала глибинних ціннісних трансформацій, що відбулися в об'єднаній Європі після завершення Другої світової війни. Досвід подолання нацизму, що його пройшла Європа у другій половині XX сторіччя, разом із формуванням спільного європейського простору на демократичних засадах став своєрідною вакциною для сучасних демократичних сил проти сучасного російського імперіалізму. І хоча процес прийняття рішень у рамках ЄС є тривалим, відданість цінностям та повага до

прав людини є його фундаментом, руйнування якого призведе до руйнування самого Співтовариства. Російська гібридна агресія щодо України помножена на активізацію російських проксі в Європі та інших державах світу стала поштовхом до зміни підходів в рамках ЄС до інформації та пошуку дієвих алгоритмів виявлення та протидії дезінформації на фоні надання підтримки Україні у її боротьбі з російським агресором.

Висновки. Отже, констатуємо, що російська сторона продовжує використовувати дискредитацію як інструмент впливу на процес прийняття рішень щодо України. Постійне повторення наративу про «нацистську природу» Української держави спрямоване на закріплення даної тези у підсвідомості широких кіл населення, яке у демократичних державах і є суб'єктом прийняття політичних рішень. Даний наратив у його різних інтерпретаціях дозволяє поставити під сумнів право України на існування як суверенної держави, легітимність вищого військово-політичного керівництва України, авторитет Збройних Сил України; сприяє прийняттю встановлення окупаційної влади на тимчасово окупованих територіях нашої держави, не кажучи вже про виправдання російського збройного нападу на Україну (Головний міф російської пропаганди. 2025).

Російська війна проти України триває. Системний аналіз медіа-простору та політичної активності Росії не лише в Україні, але й в інших державах світу дозволяє сформуванню цілісного уявлення про цілі та наміри Кремля та використовуваний ним інструментарій для їх досягнення, насамперед інформаційно-психологічний. Його змістовний аналіз та проактивність у поширенні правдивої інформації є важливим запобіжником збереженню імперських практик у XXI столітті. В іншому випадку демократія як політичний вибір втрачає сенс і Будапештський меморандум може стати першим, а не єдиним прикладом маніпулятивної дискредитації, результатом якої стало розгортання широкомасштабної війни у центрі Європи.

References:

1. Buriachenko, Oleksii. «Hibryldna viina yak nova forma hlobalnoho protystoiannia.» Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia, 2024: 24-31 (In Ukrainian).

2. Vitalii Lozovyi, Halyna Yavorska. «Denatsyfikatsiia» Ukrainy v rosiiskii propahandystskii viini. 2022. <https://niss.gov.ua/news/statti/denatsyfikatsiya-ukrayiny-v-rosiyskiy-propahandystskiy-viyni> (In Ukrainian).

3. «Holovnyi mif rosiiskoi propahandy. Analiz naratyvu pro «ukrainskyi fashyzm»» 2025. <https://spravdi.gov.ua/doslidzhennya-golovnyj-mif-rosijskoyi-propagandy-analiz-naratyvu-pro-ukrayinskyj-fashyzm/> (In Ukrainian).

4. Davlikanova O., Kostenko A. «Viina naratyviv: obraz Ukrainy v media. Analitychnyi zvit.» 154. Kyiv: TOV «Vistka», 2022 (In Ukrainian).

5. Drozdruk, Yaroslav. «Katehorialni osnovy doslidzhennia hibrydnoi viiny.» Politykus, № 6 (2022): 7-12 (In Ukrainian).

6. Zinchenko, Oleksandr. Kotleta po-kyivsky. Za lashtunkamy naihanebnishoi promovy prezidenta Busha. 2024. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/07/10/164102/> (In Ukrainian).

32 — 7. Mahda, Yevhen. Hibrydna ahresiia Rosii: uroky dlia Yevropy. Kyiv: KALAMAR, 2017 (In Ukrainian).

8. Memorandum pro harantii bezpeky u zviazku z pryednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi. 5 hruden 1994 p. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (In Ukrainian).

9. Tsoklan, Yuliia-Mariia. Dyskredytatsiia ukrainskykh bizhentsiv rosiiskoiu propahandoiu u mediinomu prostori. 2022. <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8cfa33f2-0617-4126-93c0-40881f075b1c/content> (In Ukrainian).

10. Yavorska, Halyna. «Hibrydna viina yak dyskursyvnyi konstrukt.» Stratehichni priorytety, № №4(41) (2016): 41-48 (In Ukrainian).

11. Chicken Kyiv speech: повний текст промови Джорджа Буша-старшого у Верховній Раді України 1 серпня 1991 року. 1 грудень 2018 p. <https://novynarnia.com/2018/12/01/chicken-kyiv-speech-ua/>

12. «Disinformation, Misinformation and Democracy. Legal Approaches in Comparative Context.» Редакторська робота: Andras Koltay, Charlotte Garden Ronald J.Krotoszynski, 414. Cambridge: Cambridge University Press, 2025.

13. Fallis, Don. A Conceptual Analysis of Disinformation. 2009. https://www.researchgate.net/publication/42101173_A_Conceptual_Analysis_of_Disinformation#fullTextFileContent

14. G.Hoffman, Franl. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007.

15. «Governing Misinformation in Everyday Knowledge Commons.» Редакторська робота: Melissa G.Ocepek Madelyn Rose Sanfilippo, 278. Cambridge: Cambridge University Press, 2025.

16. James N. Mattis, Frank Hoffman. Proceedings. November 2005 p. <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2005/november/future-warfare-rise-hybrid-wars>

17. Williamson Murray, Peter R. Mansoor. Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.